

Невербальний дискурс в українському комунікативному просторі (на матеріалі миремічної фразеології)

Статтю присвячено дослідженню невербального дискурсу в системі комунікативної взаємодії представників української лінгвостільноти; ідеться про відносну самостійність цього мовного явища, його значущість у процесі реалізації мовцем комунікативних намірів й емоційних інтерацій. Проаналізовано групу фразеологічних одиниць, прототип і внутрішня форма яких зафіксувала особливості зорової поведінки.

Ключові слова: невербальний дискурс, мирема, зорова поведінка, фразема, кінема.

В останні десятиліття увага вітчизняних і зарубіжних учених зорієтувалася навколо проблем антропонімічного, когнітивного, психо-, етно-, соціолінгвістичного, культурологічного та ін. характеру, що спровокувало й активне послуговування та розробку поняття дискурсу. Сьогодні можна впевнено говорити, що цей термін плідно використовується низкою гуманітарних наук, предмет яких так чи так передбачає вивчення функціонування мови. Багатоаспектність змісту й форм дискурсу зумовила всесторонній його аналіз і виокремлення наукових робіт, присвячених різним типам дискурсу, зокрема публіцистичному (О. Дмитренко, 2009), поетичному (О. Жижома, 2003; Л. Тиха, 2007), діалогічному (Н. Войцехівська, 2008), медичному (Н. Литвиненко, 2010), обрядовому (М. Філіпчук, 2007), дискурсу української преси (К. Коротич, 2007; О. Рябініна, 2008), комп'ютерному рекламному (І. Шукало, 2008), корпоративному (Т. Ананко, 2007), науковому (О. Гніздечко, 2005), авторитарному (П. Крючкова, 2003), художньому (М. Яценко, 2008; І. Саморукова, 2001), юридичному (Л. Попова, 2005; Л. Колеснікова, 2007), магічному (О. Бабаєва, 2003), філософському (Р. Зимін, 2004) тощо.

Студіювання мовознавцями цієї "системи різноманітних дискурсів, які людина "привласнює" у процесі свого розвитку" [2, 20], дає підстави стверджувати, що панівне місце серед них посідає міжособистісний дискурс. Він сприяє розкриттю особистісно значущих ціннісних уявлень і стереотипів поведінки та прийняття рішень людиною. У руслі таких думок Т. Музичук робить слушні висновки про важливість усебічного пізнання несловесної організації спілкування, а отже, тим самим уводить у науковий обіг поняття невербального дискурсу (НД) [6].

Вивчення невербального дискурсу не належить сьогодні до кола найбільш розроблених питань вітчизняної лінгвістики, не засвідчено й окремих розвідок, покликаних охарактеризувати це комунікативне явище з позиції українських поведінкових реалій у процесі інтерації. За таких умов постає проблема в теоретичному осмисленні статусу невербального дискурсу в системі мови, його описі як національно-культурної форми мовленнєвої взаємодії. Це, зі свого боку, зумовлює актуальність наукових пошуків з позиції мовної репрезентації структурних компонентів невербального дискурсу, маркерів належності комунікаторів у ситуацію спілкування.

У пропонованій статті маємо на меті здійснити структурно-семантичний аналіз фразеологічних одиниць (ФО) на позначення зорової поведінки українців, засвідчених у сучасному невербальному дискурсі.

Зазначимо, що в дисертаційній праці Т. Музичук зафіксоване авторське розуміння та визначення НД, під яким дослідниця розуміє "невербальну емоційно-мовленнєву діяльність, позначену мовними засобами в комунікативних висловлюваннях персонажів (комунікантів), що маніфестує їх залучення до мовленнєвої взаємодії (у процес створення, сприйняття й інтерації мовленнєвого продукту), їх наміри і стан у будь-який момент узаємодії" [6, 11-12].

Комунікативні здібності мовця виявляються передовсім на вербальному рівні, але комунікація – це складний комплекс, єдність вербального та невербального, тому що мовлення пов'язано з семантикою жестів, міміки, поглядів, поз, інтонацій тощо.

З огляду на це, важливим елементом аналізу невербальних структур є їх функціонування в реальній ситуації спілкування, у якій згадані вище компоненти сприймаються зором або на слух.

²⁶ Демиденко Ганна Глебівна, аспірант кафедри української мови, Криворізький національний університет

Значним комунікативним індикатором візуальної поведінки є зоровий аналізатор і, відповідно, рухи, виконувані очима. Розкриття глибинних механізмів людського спілкування висуває на передній план "питання мовної інтерпретації конкретних невербальних виявів як сутнісних знаків комунікативного простору" [7, 7], а також проблему розуміння та ідентифікації ФО, прототипами яких є несловесна поведінка, зокрема це стосується й зорових контактів.

Систематичне дослідження проблеми взаємодії за допомогою очей розпочали Р. Екслейн і М. Аргайл [9, 153-168]. Саме ці автори встановили, що напрям погляду під час спілкування залежить від його фіксації, від змісту комунікації, індивідуальних відмінностей, характеру взаємостосунків, їхнього початкового розвитку. Учені, підсумовуючи дослідження контакту очей, підкреслюють значущість не стільки статичних параметрів орієнтування, скільки їх зміни: чи часто дивиться співрозмовник в очі іншому – менш важливо, ніж те, чи перестав він робити це або, навпаки, починає. На цьому принагідно наголошує Ю. Косенко, стверджуючи, що "очі являють собою важливий у фізіологічному, психологічному, соціальному та в багатьох інших аспектах орган не тільки тому, що людина сприймає ними приблизно 80% усіх своїх вражень, але й насамперед як орган прояву емоційних станів. Для дослідження та правильного розуміння поглядів як невербальних повідомлень є важливим не стільки статистичні параметри, скільки їх зміна" [4, 339].

Сьогодні немає жодних сумнівів у тому, що в межах однієї культури й однієї мови жестів жести очей – візуальні знаки – незмінні в тому сенсі, що мають у них постійне значення. Тому зростає інтерес до мови очей і до окулесики – науки про мову очей та інтерактивну візуальну поведінку людини. Співвідношення словесного й зорового кодів інформації про світ є важливим, потребує детального вивчення на тлі стійких висловів у мові. Г. Крейдлін зауважує: "якщо губи – це орган тіла, відображення фізичного, тілесного світу, то очі – безумовна антитеза губ, це насамперед відображення світу духовного" [5, 350].

У НД комунікативна спрямованість невербальних знаків впливає на формування великого й широко використовуваного пласту ФО. Те, що проекція кінеми в мову часто є фразеологічним зворотом, пояснюється тим, що за своєю природою невербальна одиниця як фразеологізоване явище в невербальній мові і мовний фразеологізм мають семіотичну спорідненість [7, 7].

Українська фразеологія багата на вислови, у яких передається внутрішній стан людини, її думки, почуття, бажання за участю зорового аналізатора. Сталі звороти з невербальною складовою, що характеризують особливості погляду, виразу очей, пропонуємо кваліфікувати миремічними (В. Ганіна, Ф. Карташкова, М. Маякіна), уживаного в дослідженні Х. Шерера, який називає погляд миремою [3, 117]. Такі лінгвоодиниці можна розглядати з кількох позицій відповідно до засад, розроблених в окулесіці: 1) особливості номінації рухів очей; 2) характеристика видів погляду та його інтенсивність; 3) позначення зорового контакту (норми, правила зорової поведінки); 4) вербалізація фізіологічних реакцій, переважно пов'язаних з очима (сльози та ін.) [3, 117-118].

З рухливістю очей пов'язана передусім характеристика швидкості погляду. Фіксуємо приклади, де основою дієслівного компонента ФО є предикат *бігати* – "1) швидко пересуватися на ногах у різних напрямках; 4) *розм.* Швидко міняти напрям руху, перебігаючи з одного предмета на інший" [1, 79]. Наприклад: *очі бігають* – "1) хто-небудь, швидко змінюючи об'єкт спостереження, оглядає відразу багато чого-небудь // Швидко читати; 2) хтось виявляє неспокій, схвильованість, роздратування, провину і т. ін." [8, 475]. Однак складники інших фразем зазнають змін, які так чи так впливають на семантичні особливості аналізованих зворотів: *пробігати очима* – "швидко читати або оглядати що-небудь" [8, 571]; *побігти очима (поглядом)* – "швидко оглянути що-небудь" [8, 523], *оббігти очима (оком, поглядом)* – "1) швидко оглянути кого-, що-небудь; 2) швидко прочитати, проглянути щось написане" [8, 444]. Уважаємо, що сема "оглядати" є головною в семантичній структурі цих зворотів, вона відіграла головну фразеотворчу роль при формуванні названих виразів. В окремих випадках словотвірні деривати забезпечують багатозначність стійких словосполучень, як-от: *очі розбігаються* – "1) хтось не може зосередити увагу на чомусь одному, дивиться то на одне, то на інше; 2) хто-небудь швидко, блискавично, без певної послідовності оглядає щось; 3) чийсь погляд, вигляд передає задоволення від чогось побаченого; хтось приємно вражений чимось побаченим" [8, 477]; а також вказують на побіжність дії *перебігати очима (поглядом)* – "нашвидку перечитувати, проглядати якийсь текст" [8, 490]. Аналогічні висновки можемо зробити й щодо *кидати оком (очима, погляд, зір)* [8, 292]; *окидати оком (очима, поглядом)* [8, 462].

Інші мовні ілюстратори швидкості зорової взаємодії побудовані на основі поєднання іменної лексеми зі стрижневим дієслівним компонентом з найрізноманітнішими значеннями: вплив динаміки рухів людини, зокрема рук (*очі хапають* [8, 478]; *поводити очима (оком, поглядом)* [8, 526];

метнути очима (оком) [8, 386], ніг (**стрибати очима** [8, 697]; номінація певної суспільної діяльності (**очі стріляють** [8, 478]; **прясти очима** [8, 581]).

Лінгвальний аналіз засвідчує сталі звороти, що описують затримання погляду на певному об'єкті, реалізоване у структурі виразів з прямою номінацією вказаного явища як-от: **затримуватися погляд** [8, 527]; а також за участю дієслів найрізноманітніших за семантикою: **припасти очима (зором, поглядом)** [8, 564]; **промацувати очима (поглядом)** [8, 576]; **проводити очима (поглядом)** [8, 572]; **вступити очі (зір, погляд)** [8, 138]; **тримати на оці** [8, 722]; **топити очі (погляд, зір)** [8, 715]; **пускати очі (погляд)** [8, 585].

Зміни напрямку погляду у просторі (убік, униз / уверх), репрезентують такі звороти: **обернути [свої] очі** [8, 447]; **повертати очі** [8, 524]; **переводити очі погляд** [8, 491]; **міряти очима** [8, 394]; **обводити очима** [8, 445]; **сковзати очима** [8, 658]. У зазначених ФО розуміємо дії очима опосередковано до ситуації спілкування на відміну від номінацій тієї зорової комунікації, де компонентний склад демонструє спрямованість **дивитися (поглядати) згори (зверху) вниз (звисока, зверху)** [8, 198]. Схожій маркованості лексичних компонентів, або слів-компонетів набувають вирази на зразок **поглядати скося** [8, 527] і варіант **поглядати зизом**, де **зиз** – діалектний варіант лексеми "косоокість" [1, 459]; **дивитися косо (криво, боком)** [8, 197], **дерти косяка** [8, 194]; **кривий погляд** [8, 527]; **зизим оком** [8, 466], тобто застосувати боковий зір задля передачі певного ставлення, здебільшого негативного, у виразі **кривий погляд** – "підозра, неприязнь" [8, 527] атрибутивна ознака **кривий** вступає в синонімічні відношення з лексемами **косий, косяк** тощо.

Для характеристики видів погляду, його інтенсивності використовуються стійкі словосполучення, що вказують на:

1. Пильність й уважність погляду: **встромляти очі** [8, 134]; **не відривати (не відводити) очей (погляду)** [8, 105]; **обсипати (осипати) поглядом** [8, 457]; **погляд (зір) прикипає** [8, 527].

Додатковою до стилістичного навантаження для деяких виразів є вказівка на інтенсивність метафоричної дії: **їсти очима** [8, 282] і **поїдати очима, жерти очима, пожирати очима; очі блукають і очі лізуть, очі лаять** [8, 475] й, особливо, на емоційно-оцінне перебільшення: **пронизувати очима та прошивати очима** [8, 577]; **очі припали та очі прикипіли** [8, 477]; **обнікати [своїм] поглядом й обпалювати [своїм] поглядом** [8, 455].

2. Неприязність, яка виражена конструкціями з обставинним значенням. Наприклад: **дивитися вовком** [8, 197], **дивитися зашморгом** [8, 197]; **дивитися бісом** [8, 197]; **дивитися чортом** [8, 198]; **дивитися оскілками** [8, 199], де іменникові компоненти завдяки своїм лексичним значенням вказують на негативне сприйняття об'єкта комунікації.

Серед сталих виразів цієї групи помітне місце займають ті, що передають значення "гнівитися, сердитися": **кресати очима** [8, 312]; **колоти очима** [8, 305]; **проймати оком** [8, 573]; **пропикати очима** [8, 578]; **простромити поглядом** [8, 579]; **метати очима (з очей) іскри** [8, 386]; **кидати недобрим оком** [8, 292]; **глянути недобрим оком** [8, 149].

3. Погляди, спрямовані на об'єкт зацікавлення, зафіксовано такими ФО, як-от: (**очі впали** [8, 476]; **впадати в око (в очі, у вічі)** [8, 126]; **спинити око** [8, 679]; **око впало** [8, 464]; **покласти око** [8, 535]; **закидати оком** [8, 244]. Зорова поведінка, що передбачають викликати інтерес у співрозмовника, відображена семантикою фразем: **рвати очі** [8, 595]; **зривати очі** [8, 272]; **ловити погляд (очі)** [8, 352]; **гострити очі** [8, 164]; **грати очима** [8, 167].

4. Інтенсивність, яка пов'язана з семами "полум'я", "вогнь", репрезентована сталими зворотами на позначення "іскор від вогню": [**аж**] **іскри з очей сиплються (летять, скачуть)** [8, 276]; **очі розгоряються** [8, 478]; **очі горять (палають)** [8, 476]; **очі заіскрили** [8, 476]; **очі загорілися** [8, 476]; **очі метають іскри** [8, 477]; **сипати іскрами (іскри) [з очей]** [8, 647]; **очі запалали** [8, 476]; а також з уподібненням до "світла": **очі засвітили** [8, 476]; **очі блиснули [гнівом]** [8, 475]; **очі [так і] світяться** [8, 478].

Окреме місце займають дієслівні ФО, значення інтенсивності яких не виражене компонентним складом, однак семантично панівною залишається характеристика доброзичливого, радісного погляду, а саме: **очі грають** [8, 476]; **обдарувати поглядом** [8, 446]; **обдавати очима** [8, 446]; **стріляти (стригти) очима** [8, 698]; **обіймати поглядом** [8, 448].

За допомогою стереотипних моделей поведінки очей, їх невербальної реалізації в комунікативній ситуації людина здатна не тільки передати інформацію, схарактеризувати свій внутрішній стан, але й спровокувати бажання / небажання встановити зоровий зв'язок, змотивувати певні поведінкові акти.

Засвоєні в дитинстві навички користуватися поглядом регулюються певними нормами, неоднаковими в різних суспільствах, зокрема це стосується правил установа / уникання зорового контакту. Так, скажімо, для характеристики небажання або нездатності спілкуватися використовують

фраземи на зразок: *ховати очі (погляд)* [8, 747]; *відводити очі* [8, 97]; *відводити погляд (зір)* [8, 97]; *кліпати очима* [8, 301]. Відкритість і чесність людини демонструють ФО: *дивитися в очі (у вічі)* [8, 196]; *зустрітися з очима (з поглядом)* [8, 274], подекуди з лексично маркованими компонентами прислівникового типу **відкрито** *глянути у вічі* [8, 149], і факультативними членами, а саме *дивитися [прямо] в очі; дивитися [зі спокійною совістю] в очі; дивитися [сміливо] в очі* [8, 198]; вираз на зразок *дивитися правді в очі (в лице)* – "тверезо, об'єктивно оцінювати дійсність, справжній стан речей" [8, 197] найбільш позбавлений конкретики невербального знака у зв'язку зі своїм символічним навантаженням, спричиненим абстрактним іменником, що жодним чином не вказує особливості виразу очей.

В аналізованих лінгвоодинацях привертають увагу поширювальні слова, традиційно постійні (*встромити очі в землю* [8, 133] і не обов'язкові (*потопити очі [в землю]* [8, 551]; *опускати очі [в землю, додолу]* [8, 468]). В обох ситуаціях напрямок руху очей пов'язаний з опусканням їх до землі як показник сорому, збентеження тощо.

Найменш представленою є група ФО, що описує фізіологічну реакцію людського організму, а саме сльози та погіршення зорових відчуттів. Указівка на психоемоційний стан мовця виражена безпосередньо через лексему **сльози**: *очі туманяться слізьми* [8, 478]; *очі сльозами сходять* [8, 478]; *очі зайшли слізьми* [8, 476], і варіант *очі закипіли слізьми* [8, 476], де **закипіти** означає "1) починати кипіти; 3) *перен.* Починати проявлятися з великою силою, ставати дуже бурхливим (про яку-небудь дію, якість явище); 5) *перен.* Наростати з великою силою (про почуття)" [1, 395]. Описано *очі на мокрому місці* [8, 477] і зміст стає зрозумілим лише завдяки прикметнику **мокрый**, адже за схожістю понять "вологість", "вода", "сльози" й можемо констатувати семантичні зв'язки.

Отже, українська фразеологія, що ілюструє комунікативні рухи очима, є цікавою щодо семантики, а зорова поведінка відтворена емоційно, оригінально, відповідно до особливостей національного світосприйняття. Група миремічних сталих зворотів української мови репрезентує найпоказовіші структурні елементи НД. У подальшому логічним видається розширити теорію українського невербального дискурсу, визначити його структурно-функційну модель, зосередитися на його ментальному, культурно-національному аспекті.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.– Ірпінь: ВТФ Перун, 2007. – 1736 с.
2. Владимірова Т. Е. Призванные в общение: Русский дискурс в межкультурной коммуникации / Татьяна Евгеньевна Владимірова. – М.: КомКнига, 2007. – 304 с.
3. Ганина В. В. Особенности описания миремического невербального поведения человека в англоязычных художественных текстах / В. В. Ганина // Вестник гуманитарного факультета ИГХТУ. – Вып. 2. – 2007. – С. 117 – 121.
4. Косенко Ю. В. Статус невербальных засобів комунікації в англійській мові: художньому діалогічному дискурсі прощання / Ю. В. Косенко // Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/flin/2010_1/Kosenko.pdf.
5. Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика в ее соотношении с вербальной: автореф. дис. на соискание науч. степени докт. филол. наук: спец. 10.02.19. "Общее языкознание, социолінгвістика, психолінгвістика" / Г. Е. Крейдлин. – М., 2000. – 68 с.
6. Музычук Т. Л. Русский невербальный дискурс в языковой системе и речевой деятельности (на материале художественной прозы) : автореф. дис. на соискание учен. степени докт. филол. наук : 10.02.01. "Русский язык" / Т. Л. Музычук. – М., 2010. – 42 с.
7. Петровська Л. Є. Відображення невербальних засобів спілкування у болгарській фразеології: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.03 "Слов'янські мови" / Л. Є. Петровська. – К., 2006. – 20 с.
8. Словник фразеологізмів української мови [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с.
9. Argyle M. Bodily communication, N. Y., 1975. – 334 с. – Режим доступу: <http://books.google.ru>.

Nonverbal discourse in the Ukrainian communicative community (on material of phraseological units that mean visual behavior)

Demydenko A. H.

Kryvyi Rih National University, Kryvyi Rih, Ukraine

The article investigates nonverbal discourse in the communicative interaction representatives of Ukrainian linguistic community. It is talked about the relative autonomy of the linguistic phenomenon, its importance in

the implementation of speaker communicative intention and emotional interactions. The group of idioms, prototype and inside form which recorded characteristics of visual behavior is analyzed.

Keywords: *nonverbal discourse, myrema, visual behavior, phraseological unit, kinema.*